

Tənzilə Əhmədova-Eldemir
OĞUZ QRUPU TÜRK DİLLƏRİNDƏ BƏZİ SÖZLƏRİN
SEMANTİK DİFERENSİASİYASI

Türk dillərinin tarixi bu dillərdə danışan xalqların tarixi qədər qədimdir. Türk xalqlarının yaşadığı epoxa, təsərrüfat, ictimai-mədəni həyat, yaşam tərzini zaman- zaman müxtəlif təsirlər nəticəsində dəyişmiş, yenilənmiş, inkişaf etmiş və bu amillər onların dilinin leksikasına da əhəmiyyətli dərəcədə öz təsirini göstərmişdir. Türk dillərinin leksik vahidləri tarixən bir mənə dairəsində yaranmış, zaman keçdikcə mənalar genişlənmiş, daralmağa başlamış və ya öz ilkin mənasını tamamilə itirərək yeni mənə qazanmışdır, yəni leksik-semantik diferensiasiya getmişdir. Diferensiallaşma hər bir dilin və dil qrupunun inkişafının əsas faktorlarından biridir. Ümumilikdə, diferensiallaşma – dil təkamülünün elə bir əlamətidir ki, bunun təsiri ilə dialektlərdən biri digərindən fərqlənməyə, xüsusişməyə və müstəqil dil kimi formalaşmağa başlayır. (4, 101.s.) Semantik diferensiallaşma dilin inkişaf prosesi zamanı sözlərin mənalarında yaranan fərqlənmədir. Qədim dövrdə eyni kökdən olub eyni mənəni bildirən sözlər tədricən diferensiasiyaya uğrayaraq fərqli mənalar bildirir. Yəni türk dillərində eyni sözlər müxtəlif konkret dillər və ya dil arealı arasında müxtəlif mənə fərqlərinə malikdir. Hələ qədim dövrlərdən diferensiallaşma türk dillərinin təşəkkülündə xüsusi rol oynamışdır. Bu proses həm protürkdə, həm də türk dillərinin sonrakı mərhələlərində müxtəlif istiqamətlərdə getmişdir.

Bu məqaləməzdə isə biz “çöp”, “qat”, “bala”, “uşaq” sözlərinin oğuz qrupu türk dillərinin qədim variantında və müasir dillərində, dialektlərində zamanla baş verən semantik dəyişikliyi, diferensiasiyasını araşdıracağıq. Bunun üçün biz qədim türk dilindən, Orxon-Yenisey abidələrindən tutmuş Mahmud Kaşğarlının “Divani- lügət üt türk” əsəri, Kitabı-Dədə Qorqud dastanı, İbn Mühənnanın, Əbu Həyyanın lügətləri, müasir oğuz qrupu türk dillərinin izahlı lügətləri, dialektoloji lügətlərini və s.-ni araşdıraraq həmin sözlərin semantikasını baş verən dəyişikliyi üzə çıxaracağıq.

Bala. Oğuz qrupu türk dillərində aşağıdakı mənələrdə işlənir: 1) Uşaq, körpə – türkmən dialektləri istisna olmaqla bütün abidələrdə, Sat., Zen., DTS, Brock., Kasg.; insanın və heyvanın balası –türk və türkmən dillərində; südəmər uşaq –Castr.; balaca uşaq-kız Joki W; körpə –türk dialektləri, azərb. dili; balaca qız –türk dialektləri (bal,balam); bala –türkmənlərdə heyvanlara aid; türk və Azərb.dilində quşlarda və heyvanlarda; DTS (heyvanlarda), Kasg.D. (quş və heyvanlarda); gənc heyvan –P IV 1491 (şərqi türkmən), quş balası- Azərb. Dili, gənc quş- Brock. ; cücə- Bud.; balaq- türk; 1 yaşlı camış balası- Azərb. d

2) oğul – türkmən dialektlərində; 3) qardaş, bacı –türk dialektlərində (bal,balam)

4) köməkçi, xidmətçi (kənd təsərrüfatında) –Brock.

Materialardan göründüyü kimi, ba:la~ bala ümumi mənada insanların, heyvanların, quşların balası mənəsində işlənir. Bu şəkildə ba:la ~bala ilkin mərhələdə semantik tərkibində “uşaq” mənəsi sanki mövcud olmayıb, belə bir fərziyyəyə əsasən metaforik çevrilmə nəticəsində bala –uşağa çevrilib. Qaqaz dilində “pəli” –küçük, balaca it mənəsində işlənir. Munkaçi bala sözünün mənşəyi haqqında fikir bildirir ki, o sanskrit dilindən gətirilmə “bala”, “körpə”, “uşaq”, “gənc”, “sadəlovh” sözündən gəlmədir.(Munkacsi KSz 6, səh 376) Daha sonra bu versiyaya Banq və başqaları qoşuldu. Malov sözün soqdi mənşəli olduğunu irəli sürdü. Şerbak da hesab edir ki, bala türk dillərinə xarici dillərdən töhfədir. (ИРЛТЯ 108) Həqiqətən də forma və mənəca türkməncədəki ba:la və sanskritdəki balāh –gənc, uşaq, sadəlovh, oğlan, ağılsız mənaları olduqca yaxındır. Türk dialektlərində “bal” forması –qardaş, bacı, balaca qız mənələrində işlənir, gənc ailə üzvlərinə və qohumlara müraciət etmək üçün qohumluq terminlərinin formalaşmasında iştirak etmişdir. (6, II,495.s.) (ba:ldız) Bu halda özünün morfoloji quruluşuna görə arxetipi ba:la və başqa tərkibində “bal” olan sözləri bu formada təqdim etmək olar: ba:l+~a Türkmən dilindəki bala sözünü monqor dilindəki bulē– uşaq sözü ilə müqayisə etmək olar. Daha uzaq bir əlaqə monqol dilindəki balcır/balrup/balcirai –südəmər bala, körpə, yenidöğülmuş, təcrübəsiz sözləri ilədir. (Less.80) Türkmən dilindəki bala sözünü orok dilindəki “balanba”–nerp balası sözü ilə müqayisə etmək olar. (7, II, 47.s.)

Qədim türk lügətində “bala” sözü iki mənada göstərilib: 1. Heyvan, quş balası: quş balası qusincry it balası oysancry–quş balası iyrencdir, it balası sevimli (MK 547₁₄); bala tarmaqlandı– quş balasının caynaqları uzandı (MK 403₁₅) (5, 80.s.)

2.xidmətçi, köməkçi (əsasən kənd təsərrüfatında) (MK 547₁₇)

Əbu Həyyan lügətində “bala” fərə, cücə mənəsində göstərilib. (Ə.H.L, 27)

Türk dilində xalq arasında bu sözdən istifadə olunsa da, ədəbi dildə “yavru” sözü işlənir. Oğuznamədə də “yavru” sözüne rast gəlirik: quzu, körpə mənəsində verilib.(12, 211.s.) Çağa yavruun ağzı böyük olur. (12, 85.s.) İbn Mühənnə lügətində də “yavru” sözü işlənir, “bala” mənəsini bildirdiyi göstərilir.(14,152.s.) Kitabı Dədə Qorqud dastanında da biz yavru sözünə rast gəlirik, bala mənəsində işlənir: “İki vardım, bir gəlirsən, yavrum qanı?” (3, 87.s.)

Müasir Azərbaycan dilində :1. Övlad, uşaq, oğul : Biçarə Məşədi Əsgər indi 3 gün idi ki, gözüyaşlı ac-acına balalarının əhvalına alışdı. S.M.Qənizadə (1, I, 211.s.)

2.kiçik, körpə, heyvan, quş: pişik balası, qarğa balası 3.kiçik, balaca, xırda, körpə : Qamətdir sənubərdən, bala qız. M.P.Vaqif

Türkmən dilində “bala” sözü həm insanın, həm heyvanın, quşun balası mənəsində işlənir. (18, 45.s.)

Belə nəticəyə gəlmək olur ki, ilkin mənə olaraq “bala” sözü “quş balası” kimi işlənib, insan balası kimi isə “yavru” sözü işlənib, tədricən “bala” sözünün semantik mənəsi genişlənmişdir, insan balası mənəsində işlənməyə başlamışdır.

Çöp. Bu söz fars mənşəli “çub” sözündəndir, mənəsi dəgenek, odun, sopadır, mənə genişlənməsi nəticəsində türk dillərində “incə qırıntı” mənəsində işlənməyə başlamışdır. (15,155.s.) Kaşğarlının lügətində “çöp” sözü belə verilib: “hər hansı bir şeyin puçası, bir şeyin sıxıldıqdan sonra qalan çör-çöpü: üzüm çöpü = üzüm puçası, yağ çöpi = yağ tortası ; bor çöpi = şərab xıltı ; tutmaç çöpi = tutmac bişirmək üçün kəsilən xəmir parçalarından hər biri. (9, III, 128.s.) Kaşğarlının lügətində dəyərsiz adamlara “çöp-çep kişilər” deyilir. (8, I, 335.s.)

Əbu Həyyan lüğətində “çöp” bugünkü mənada verilib.

Müasir türk dilində “çöp” sözü : 1. “saman nazikliyində hər hansı bir budaq və ya taxta parçası”: Köşk o kadar sessizdi ki, yerə bir kibrit çöpü düşsə çıxardığı ses işitilirdi.” –P.Safa 2. Yararsız tullantı, zibil. (16, I, 322.s.)

Azərbaycan dilində isə “çöp” sözü aşağıdakı mənalarda işlənir : 1. Taxta, ağac, saman və s. parçacığı: Gəldiyev əlindəki kibrit çöpünü nəm çəkmiş zərflərin böyründən salır, bura-bura açırdı. Mir Cəlal. 2. Bədənin bir yerinə batmış belə qırıntı, tikan və s. : Əlini mənə ver, çöpü çıxardım. H.Seyidbəyli. 3. Boğazda (əsasən uşaqlarda) ilişib qalan sümük, tim qabığı və s. qırıntısı : Uşağın çöpünü çıxarmaq. (1, I, 498.s.)

Çöp sözündən düzələn bəzi sözləri müqayisə etsək bu iki dildə “çöp atmaq” – zibili atmaq (türkcə), çöp atmaq – eyni şeylər arasından bəxtəbəxt olaraq birini götürmək (Azərbaycanca) ; çöpçü – evlərdən zibilləri toplayan və ya küçələri süpürən təmizlik işçisi (türkcə), çöpçü – uşağın boğazında qalmış sümük və s.-ni çıxarmaqla məşğul olan arahəkimi: Çöpçü uşağın boğazını və burnunu əlləşdirdi. Sonra başını bulayıb acıqlı-acıqlı Vəli kişiye dedi: -Uşağın boğazı sümüklə, kömürlə doludur. Ə.Vəliyev. (1, I, 498.s.) ; çöplük – çoxlu çöp (alaq qırıntısı) olan (Azərbaycanca), türkcədə isə “zibillik” mənasındadır.

Türkmən dilində “çöp” sözü belə izah edilib: 1. Çöp: gözümə çöp düşdi. 2.odun, yakacak 3. mec. ot (12, 126.s.) “çöplə” feili isə “toplamaq, yığmaq” mənalarında işlənir.

Uşak/ uşaq. Qədim türkcədə uş- dağılma, ufulanma kimi iş fellərindən uş-a-mak/ uşamak –uş-ak/uşak sözü yaranmışdır, mənası ufulanmış, kiçilmişdir. Məna genişlənməsi nəticəsində uşaq, bala mənalarını da ifadə edir. Uş kökünün əsas mənası ufulamak, ufak sözləri ilə bağlıdır. Mahmud Kaşğarlı lüğətində “uşak” –kiçik: uşak nəq=kiçik şey. Buna istinadən kiçik uşaqlara “uşak oğlan” deyilir. Uşak otunğ (kiçik odun), uşak (dedi-qodu, çəkişdirmə), uşak söz (koğu olaraq söylənən söz), uşaklamak (koğlamak, çəkişdirmək), uşalmak (parçalanmaq, kiçilmək). Anadolu Xalq ağzında “uşak” sözü – çocuk, dəliqanlı, işçi, xidmətçi, qul mənalarında işlənir. (15, 352.s.)

İbn Mühənnə lüğətində “uşaq”-kiçik kimi göstərilib. Battal ancaq bu gün Azərbaycan türkcəsindəki uşaq “kiçik çocuq” mənasında qəbul edir ; Melioranski ümumiyyətlə “kiçik” mənasında alır və “uşaq balıq” “мелкая рыба” misalını verir. Bundan başqa lüğətdə “uşamaq” – kiçilmək, “uşanmaq” – parçalanmaq, xırdalanmaq, kiçildilmək, ovulmaq mənasında göstərilir. (14, 145-146.s.)

Kitabi Dədə Qorqud dastanında da biz “uşaq” sözünə rast gəlirik: Məgər, sultanım, Dirsə xanın oğlancığı, üç dəxi ordu uşağı aşiq oynarlardı.(3, 31.s.)

Türkcə sözlükdə “uşak” sözü belə izah edilir: 1. Çocuk : Doksan yaşına kadar yaşamış, yokluk üzü görmemiş, oğul uşak toplansa koca bir mahalle olacak kadar bereketlenmiş. – M.Ş.Esendal. 2. Hər hansı bir bölgənin xalqından olan kişi. 3. Kişi xidmətçi : “... kapının eşiginde fraklı beyaz eldivenli bir uşak duruyordu”. – Y.K.Karaoğlu. Uşak olmaq– birinə xidmət göstərmə : “Bu kıymetli heyete bir uşak olarak hizmet etmek benim için şereftir”. – P.Safa. (17, II, 1519.s.)

Azərbaycan dilinin izahlı lüğətində “uşak” sözü belə göstərilir: 1. Azyaşlı oğlan, ya qız; çocuq. Şərə başlarkən uşaqdım, dostlar! S.Rüstəm. 2. Oğlan, ya qız (körpə, bala) : Sürəyya uşaq doğarkən vəfat etdi.- S.S.Axundov. 3. Müqayisə, bənzətmə mənasında . Uşaq kimi hərəkət etmək. (2, IV, 407.s.)

Qaqauz dilində də” uşak”- uşaq, körpə mənasında işlədilir : uşak oyuncaq – uşaq oyuncağı; həm də bəbzətmə mənasında işlədilir: Dülün da uşak, ne! (Sən ki uşaq deyilsən!) Uşaq olma (Ağılsız olma) (11, 488.s.)

V.V.Radlovun lüğətində bu söz “cavan, cavan xidmətçi, kiçik, kiçik bir şey, balacaboy” mənasında verilmişdir. (13, I, 773.s.)

Araşdırmadan görüldüyü kimi, türk dilində “uşaq”, “kişi xidmətçi”, “oğlan”, Azərbaycan dilində “azyaşlı oğlan və ya qız övlad, körpə”, türkmən dilində “balaca bir şey”, qaqauz dilində “körpə, azyaşlı övlad” mənalarında işlənir. “Uşaq” sözünün ilkin mənası sifət kimi “kiçik” olsa da, zamanla isim olaraq “kiçik bir şey”, indiki “uşaq” mənasında işlənməyə başlamışdır və əlavə mənalar da qazanmışdır. Oğuz qrupu türk dillərində “uşaq” sözünün mənə variantlarına nəzər saldıqda aydın olur ki, ilkin mənası hardasa türkmən dilində saxlanılmışdır, türk dilində isə əlavə mənə da qazanmışdır.

Ədəbiyyat siyahısı:

1. Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti 4 cildə I cild A-D. Şərq-Qərb. Bakı-2006
2. Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti 4 cildə IV cild S-Z. Şərq-Qərb. Bakı-2006
3. Azərbaycan ədəbiyyatı inciləri, Bakı, Yazıçı, 1987
4. Baba Məhərrəmli- Türk dillərində isim köklərində leksik-semantik inkişaf, Bakı-2012
5. Древнетюркский словарь. Ленинград: Наука, 1969
6. Derleme sözlüyü, II, Ankara Üniversitesi Basımevi, 1993
7. Э.В.Севортян- Этимологический словарь тюркских языков, Москва, 1974
8. Kaşğarlı Mahmud. Divani lüğət- üt türk, 4 cildə I cild, Bakı, 2006
9. Kaşğarlı Mahmud. Divani lüğət- üt türk, 4 cildə III cild, Bakı, 2006
10. Гагауэко- русско- молдавский словарь, Москва, «Советская энциклопедия», 1973
11. Qaqauz türkcəsinin sözlüyü, prof.N.A.Baskakov, Ankara, 1991
12. Oğuznamə, “Şərq-Qərb”, 2006
13. Радлов.В.В. Опыт словаря тюркских наречий. Т.I-IV. СПб, I, 1893, II
14. Seyid Əhməd Cəmaləddin İbn Mühənnə- Hilyətül insan və həlbətül- lisan, Bakı, 2008, Kitab aləmi
15. Türk Dilinin Etimoloji Sözlüyü. İsmet Zeki Eyuboglu, Istanbul, 1988
16. Türkce Sözlük I, Türk Tarih Kurumu Basım Evi, Ankara, 1988
17. Türkce Sözlük II, Türk Tarih Kurumu Basım Evi, Ankara, 1988

Key words: differentiation, lexical, semantic, meaning, changing, noun

Ключевые слова: дифференциация, лексический, семантический, значение, существительное

Summary

This article deals with the semantic differentiation of some nouns in Oguz group of Turkic languages. The term of semantic differentiation implies the use of the same word in different meanings in Oguz group of Turkic languages. The Greek word “semasia” means “meaning, idea” and the word “differentia” of latin origin means “difference, separation”. The term “semantic differentiation” refers to the term “difference in meaning”. Semantic differentiation is the difference in the meaning of words during the language development process. In ancient times, words of the same root, having the same maning, gradually began differentiating and expressed different meanings. For the purpose of studying the meaning of each of the words studied in the article, the attention was paid not only to the ancient written monuments, but to Orkhon-Yenisey monuments, the epic “Kitabi-Dada Gorgud”, dictionaries, ancient Turkic dictionary, M.Kashgarli’s “Diwan-Lughat al-Turk”, V.V.Radlov’s dictionary, the hictorical dictionary of Turkic languages, spelling and explanatory dictionaries of both languages, written monuments, modern Turkic languages, their dialects and poems. In this article, the changes in the semantics of the nouns such as: “child”, “trash” have been investigated and explained.

Резюме

Лексико- семантическая дифференциация существительных в огузской группе тюркских языков

В данной статье рассматривается лексико-семантическая дифференциация существительных в огузской группе тюркских языков. Греческое слова «semasia» означает «значение, идея», а слова «differentia» латинского происхождения означает «различие, разделение». Таким образом, термин семантиеская дифференциация относится понятию «смысловая дифференциация». Семантическая дифференциация – это различие в значении слов в процессе развития языка. В древние времени слова, которые происходили из одного корня и исползовали одно и то же значение, постопенно стали дифференцированными и дали разные значения. Не только древние письменные помятники, орхоно- енисейские помятники, книга «Деде Коргуд», словари: древнетюркский словарь, «Диван» М.Кашгара, словарь Радлова, а также языков, исползуемые для изучения истории изменения значения каждого из слов, изучаемых в статье, справочные словари, письменные тюркские языки, их диалекты. Целью статьи является исследование семантической эволюции прилагательных в тюркских языках для выявления лексико-семантического процессо дифференциации, прилагательные которого исползуются в одном тюркском языке в одном смысле и в другом с разными смысловыми значениями.

В этой статье исследуется семантика современных азербайджанских, тюркских, гагаузских, туркменских языков и диалектов, от древнетюркского языка до «бала», «мусор», «ребенок» существительных.

RƏYÇİ: dos.S.Abbasova